

УДК 373.61: 37.035(477)

С. П. Бондар,

кандидат педагогічних наук, доцент,  
провідний науковий співробітник лабораторії дидактики  
(Інститут педагогіки АПН України, м. Київ)

### МОДЕРНІЗАЦІЯ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

*У статті розглядаються проблеми модернізації методів навчання старшокласників відповідно до завдань профільної школи. Детально проаналізовано основні функції методів навчання (спонукальна, мотиваційна, освітня (навчальна), пошуково-розвивальна, дослідницько-розвивальна, комунікативна). Подано класифікацію та характеристику проблемно-розвивальних методів.*

Реалізація у старшій школі профільного навчання з особистісною орієнтацією освіти, коли суб'єктом початкової діяльності стає не лише вчитель, а й учень, потребує широкомасштабного пошуку нових технологій, зміни форм і методів навчання. Головним завданням профільної школи є допомагати учневі визначитися зі своїми здібностями, інтересами і можливостями, створити умови для самореалізації в період шкільного навчання. А цьому сприяють оптимально підібрані методи навчання.

Процес навчання учнів у профільних класах, з одного боку, найбільш адекватно відповідає поставленим цілям (формування творчої, активної, самостійної, відповідальної особистості; забезпечення самовизначення, реалізація освітніх потреб), оскільки він виходить із реальних потреб учнів, більш повно забезпечує їх суб'єктивну позицію в процесі навчання, вільний розвиток здібностей, можливостей та інтересів, сприяє визначенню власної траєкторії розвитку, надає учню право самостійно приймати рішення на рівні цілепокладання, вибору змісту, методів та форм навчання, оцінки його результатів. З іншого боку, організація навчання, застосовані методи навчання в практиці шкіл переважають традиційні. Це призводить до того, що нерідко поза увагою залишається природна потреба учнів до самостійного здобуття і поглиблення знань, використання різних інформаційних джерел, їх критичного оцінювання, вибору свого шляху досягнення мети та усвідомлення власної професійної позиції. Це активізує пошук інноваційних методів навчання, за яких учні постають перед необхідністю самостійно творчо вирішувати навчальні проблеми, активізувати навчально-пізнавальну діяльність.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що педагогічна наука завжди приділяла багато уваги проблемі методів навчання.

Методи навчання є одним з найважливіших структурних компонентів навчального процесу. Метод – серцевина процесу навчання, ланка, яка зв'язує запроектовану ціль і кінцевий результат. Слово "метод" (від грец. *methodos*) в перекладі означає "дослідження, спосіб, шлях досягнення мети". Етимологія цього слова відображається і на трактуванні його як наукової категорії. "Метод – у самому загальному значенні – спосіб досягнення мети, певним чином впорядкована діяльність" – зазначено у "Філософському словнику" [1: 287]. Аналіз проблем модернізації методів навчання старшокласників відповідно до завдань профільної школи і є метою представленої статті.

Процес навчання реалізується шляхом взаємодії діяльності учителя (викладання) і діяльності учня (учіння). Учитель здійснює різноманітні дії, які допомагають учням оволодіти навчальним матеріалом, сприяють активізації навчальної діяльності учнів, учень сприймає, осмислює, здобуває, розв'язує навчальні задачі, засвоює, розвивається, виховується. Метод при цьому виступає як **упорядкована** взаємодія, співробітництво, партнерство. Саме ця впорядкована взаємозв'язана діяльність учителя та учнів є однією з основних, загальних ознак сутності методу навчання. Другою загальною ознакою методу є цілеспрямованість взаємодії діяльності вчителя та учнів на досягнення завдань освіти, розвитку і виховання. Ці ознаки є суттєвими, але не єдиними.

Учені, дослідивши **сутність методу навчання**, виділили його ознаки.

Основними, найбільш **суттєвими ознаками** методу є наступні:

- метод навчання – спосіб отримання інформації та оволодіння учнями вміннями і навичками;
- спосіб спільної діяльності вчителя й учнів, керівництва навчально-пізнавальною діяльністю учнів;
- сукупність упорядкованих прийомів, дій і операцій, достатніх для отримання результатів спільної діяльності вчителя й учнів;
- спосіб і форма руху змісту навчального матеріалу за правилами індуктивної, дедуктивної чи традиційної логіки його розгортання;
- спосіб і рівень руху пізнавальної самостійності і активності учнів, спосіб стимулювання і мотивації учіння, спосіб емоційних переживань, спосіб формування оціночних суджень.

Кожна видова ознака, взята окремо, характеризує один із аспектів методів навчання (педагогічний, психологічний, логічний, кібернетичний), але не розкриває всіх сторін об'єкта пізнання, у даному разі

методу навчання. Тому так складно дати однозначне і повне визначення методу. Методологічний підхід до з'ясування сутності методу навчання як багатовимірного, багатомірного явища, який має різні сторони прояву, розділяють вітчизняні (А. Алексюк, Н. Бібік, В. Бондар, С. Бондар, Н. Мойсеюк, В. Паламарчук, І. Підласий, В. Онишук, О. Савченко) та зарубіжні дидакти (Ю. Бабанський, Д. Вількеєв, М. Левіна, І. Лернер, М. Махмутов, В. Сітаров, В. Оконь, М. Скаткін та ін.). Проте вчені прагнуть дати оптимальне визначення, яке б охоплювало родові (загальні) і найбільш специфічні (суттєві) ознаки. Найбільш загальним можна вважати таке визначення: **метод навчання – це спосіб упорядкованої взаємозв'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на досягнення завдань освіти, розвитку і виховання в процесі навчання.**

Методи навчання виконують важливі загальні функції в процесі навчання. З їх допомогою здійснюється оволодіння учнями змістом навчальних предметів, управління пізнавальною діяльністю учнів, інтелектуальний розвиток учнів; формування особистісних якостей. Тобто, метод навчання виконує **освітню, розвивальну і виховну функції**. Крім того, методи навчання також виконують **стимулюючу, комунікативну, діагностико-коригуючу функції**, які необхідні для нормального функціонування навчального процесу. Використання певного методу передбачає спрямування його вчителем на активізацію і посилення тієї чи іншої функції залежно від цілі навчання. Виходячи з особливостей і завдань профільного навчання, змісту профільних предметів, особистісно-орієнтованого навчання провідними функціями методів навчання у профільній школі є **спонукальна, мотиваційна, освітня (навчальна), пошуково-розвивальна, дослідницько-розвивальна, комунікативна**. Спонукальна функція методів тісно пов'язана з **стимулювальною і мотиваційною** функцією. Вони формують в учнів позитивний інтерес до навчання, стимулюють їх до самостійного набуття знань, розв'язання оригінальних, нестандартних завдань, подолання труднощів у навчанні. Ці функції методів навчання особливо актуальні у профільній школі, оскільки учні прагнуть знати не лише чому їх навчають, а й навіщо. Для школярів, які вже обрали певний профіль навчання питання "навіщо" має особливо важливе значення, бо орієнтує на вибір професії, пов'язаної з використанням завдань обраного профілю.

**Освітня або навчальна** функція методів є провідною, бо передбачає застосування таких прийомів, дій та операцій з боку вчителя, які б сприяли успішному набуванню учнями знань, а також умінь і навичок практичної і творчої діяльності. Актуальними у цьому зв'язку є включення різних видів самостійних робіт зростаючої складності, що підвищують мислительну активність учнів, вправ перетворювально-творчого характеру, завдань, на з'ясування причинно-наслідкових залежностей між природними фактами та явищами.

Не менш важливими функціями методів у профільних класах є **пошуково-розвивальна і дослідницько-розвивальна**. Учні, які обрали профіль навчання, особливо прагнуть набутти навичок пошукової і дослідницької діяльності. Якщо це природничий чи фізико-математичний профіль, то учні мають навчитися прийомам спостереження, експерименту і відповідно робити висновки та узагальнення. Для гуманітарних профілів важливо вміти відшукати матеріал з різних джерел, обробити його, систематизувати та узагальнити. Вміти висловити свою думку, взяти інтерв'ю, підтримати бесіду, дискусію, тобто активізувати комунікативну функцію методів навчання.

Вчителеві профільної школи для того, щоб реалізувати зазначені функції методів навчання, необхідно володіти всією сукупністю методів. Оскільки метод навчання є досить складним утворенням, має багато сторін, то за кожною з них методи можна групувати в системи. На цій підставі створюються класифікації методів. Класифікація методів навчання – це впорядкована за певною ознакою їх система. Дидактами розроблено десятки класифікацій методів навчання. Учителеві потрібні лише ті, які узгоджуються з практикою навчання і слугують основою для її ефективності.

Не вдаючись до всієї різноманітності класифікацій, зазначимо, що для старшої школи найбільш прийнятними є поєднання репродуктивних і продуктивних методів навчання. В основу класифікації покладено ознаку – рівень проблемності і самостійності учнів. Відповідно матимемо групу, яку назвемо **проблемно-розвивальними методами навчання**. До неї будуть входити такі методи: **монологічний, діалогічний, наочний, проблемно-показовий, алгоритмічний, евристичний, проектно-дослідницький**.

Технологічну карту кожного зазначеного методу навчання, з наповненням його конкретними методами, з виділенням мети застосування, змісту методу, діяльності вчителя та учнів, рівня проблемності та пізнавальної активності, оцінки діяльності учнів та їх досягнень представлено в таблиці 1.

У таблиці методи розміщені за рівнем зростання проблемності і самостійності учнів. Учні старших класів мають навчитися працювати в знайомій і незнайомій ситуаціях, як за заданою схемою так і повністю самостійно. Досить важливим є вироблення в учнів навичок колективної діяльності засобами спілкування, формування умінь організації спільної роботи і корекції її виконання і виховання творчої інтелектуальної активної особистості.

Таблиця 1.

## Характеристика проблемно-розвивальних методів навчання у профільній школі

| Метод                                                                                           | Мета                                                                                          | Зміст                                                                                                  | Діяльність учителя                                                                                                                                                                       | Діяльність учнів                                                                                                                                                                                                           | Рівень проблемності і пізнавальної активності | Оцінка                                                                                                                          |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Монологічний (лекції, розповідь, пояснення, інструктаж, робота з книгою тощо)                   | удосконалювати репродуктивне мислення                                                         | - виклад нового матеріалу, його аналіз;<br>- пояснення виконань навчальних і практичних вправ, завдань | - пояснення навчального матеріалу, зразків його засвоєння;<br>- пояснення прийомів виконання вправ, завдань;<br>- показ зразків дій, суджень, висновків                                  | - спостереження, слухання, запам'ятовування, аналіз;<br>- мисленнєва участь у розв'язку проблем, завдань;<br>- виконання дій за зразком                                                                                    | - репродуктивний;<br>- низький                | оцінювати учнів за осмислення і розумінням навчального матеріалу, за довільною увагою, за оволодінням навичок монологічної мови |
| Діалогічний (бесіда, семінар, робота в парі, в групі, дискусія, діалог, тренінги тощо)          | розвиток мовного спілкування учнів і навчання їх способам колективної пізнавальної діяльності | - організація діалогу з учнями при вивченні нового матеріалу і нових способів дій                      | - створення проблемних ситуацій;<br>- залучення учнів до формулювання навчальних проблем, висунення гіпотез і їх доведення;<br>- залучення учнів до здобування нових знань, способів дій | - активна участь у розв'язку навчальних проблем;<br>- здобування нових знань;<br>- формулювання проблеми, висунення гіпотез її вирішення, знаходження способів її розв'язку;<br>- перевірка результатів розв'язку проблеми | - продуктивний;<br>- середній                 | оцінювати учнів за рівнем знань і участі в процесі визначення і розв'язку проблеми                                              |
| Наочний (демонстрація, ілюстрація, досліди, лабораторні роботи, схеми, таблиці, Інтернет, тощо) | розвиток репродуктивного і продуктивного мислення                                             | - використання для вивчення і закріплення навчального матеріалу різну наочність навчання               | - створення проблемних ситуацій з допомогою відеоматеріалу, демонстрацій і ілюстрацій;<br>- використовувати для закріплення навчального матеріалу схеми, таблиці, карти, діаграми тощо   | - спостереження за демонстраціями, хімічними реакціями, прослуховування відеозаписів, прийняття проблеми;<br>- активна участь у створенні схем, таблиць тощо з метою засвоєння навчального матеріалу                       | - репродуктивно-продуктивний;<br>- середній   | оцінювати уміння учнів отримувати інформацію із різних джерел і обробляти її рівень розуміння                                   |

| Метод                                                                                                                                            | Мета                                                                          | Зміст                                                                                                                 | Діяльність учителя                                                                                                                                                                                                     | Діяльність учнів                                                                                                                                                             | Рівень проблемності і пізнавальної активності | Оцінка                                                                                                          |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Проблемно-показовий (проблемна лекція, проблемна розповідь, бесіда тощо)                                                                         | розвиток репродуктивного і продуктивного мислення (у відомій ситуації)        | - виклад навчального матеріалу із створенням проблемних ситуацій і показом способів їх розв'язання в науці і практиці | - створення проблемних ситуацій і показ шляхів їх розв'язання;<br>- показ способів розумової діяльності;<br>- показ шляхів розв'язку проблеми при виконанні різних завдань                                             | - сприймання зразка пошуку шляхів розв'язку проблем;<br>- формування вмінь постановки проблеми                                                                               | - репродуктивно-продуктивний;<br>- середній   | оцінювати учнів за їх відношення до розмірковувань, розвитку думки, участі у формулюванні запитань              |
| Алгоритмічний (зразки завдань, алгоритмів, показ зразка виконання завдання, інструктаж, аналіз, практичні роботи тощо)                           | удосконалення репродуктивного і продуктивного мислення (у невідомій ситуації) | - організація практичної діяльності учнів з виконання завдання за алгоритмом                                          | - розробка дидактичного матеріалу з організації діяльності учнів (зразків завдань, алгоритмів);<br>- видача завдань і інструктажу з його виконання;<br>- показ зразка виконання завдання;<br>- аналіз зразка виконання | - сприймання інструктажу з виконання завдання;<br>- засвоєння алгоритму і зразка дій;<br>- виконання завдання                                                                | - продуктивний;<br>- середній                 | оцінювати уміння учнів виконувати інструкцію і вносить корективи в процесі рефлексії за результатами діяльності |
| Евристичний (пошукова бесіда, самостійна робота, пошукове завдання, аналіз, аналогія, дидактична гра, моделювання ситуації, мозковий штурм тощо) | розвиток творчого мислення                                                    | - поєднання викладу навчального матеріалу з самостійною діяльністю учнів з розв'язку навчальних проблем               | - організація евристичної бесіди: постановка основної проблеми, поділ її під проблеми, організація пошукової діяльності учнів;<br>- поєднання пояснення вчителя із самостійною                                         | - участь у формулюванні основної проблеми, в поділі її на під проблеми;<br>- пошук шляхів розв'язку проблем;<br>- висунення і обґрунтування гіпотез;<br>- розв'язок проблеми | - продуктивний;<br>- високий                  | оцінювати учнів за вмінням застосовувати знання на різних етапах самостійної творчої роботи                     |

| Метод                                                                                                                              | Мета                                          | Зміст                                                                                                | Діяльність учителя                                                                                                                 | Діяльність учнів                                                                                                                                             | Рівень проблемності і пізнавальної активності | Оцінка                                                                                                                                             |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                                                                                    |                                               |                                                                                                      | роботою учнів з розв'язку поставленої задачі                                                                                       |                                                                                                                                                              |                                               |                                                                                                                                                    |
| Проектно-дослідницький (метод проєктів, дослідницькі завдання, творчі завдання, самостійна робота, конференції, ділові ігри тощо). | Виховання інтелектуально активної особистості | організація творчої самостійної діяльності учнів з розв'язку навчальних проблем і виконання проєктів | - організація вчителем постановки навчальної проблеми, чи вибору проєкту;<br>- допомога вчителя з організації пошукової діяльності | - самостійний етап збору необхідної інформації та її аналіз;<br>- проведення самостійних дослідницьких дій по зібранню необхідного матеріалу;<br>- рефлексія | - творчий;<br>- високий                       | оцінка учнів з раціонального вибору виконання завдань, з уміння збирання і обробки інформації, обґрунтованості отриманих висновків, презентації їх |

Якщо виходити із сучасної парадигми освіти – особистісно-орієнтованого навчання, то учень у навчальному процесі може бути об'єктом, суб'єктом, суб'єктом взаємодії. Коли умовно учень є об'єктом навчання, то застосовані методи для вивчення нового матеріалу за характером пізнавальної активності будуть пасивними (учень слухає, записує, запам'ятовує, відтворює). Якщо учень бере активну участь у здобуванні нових знань, стає суб'єктом навчання (приймає участь у бесіді, відповідає на запитання, пропонує свої розв'язки, виконує завдання, доповнює, аналізує і т. п.), то застосовані методи називають активними. Якщо ж учень виступає суб'єктом взаємодії вчителя і учнів під час вивчення нового матеріалу, то застосовані методи називають інтерактивними.

**Інтерактивні методи навчання** – це такі способи взаємозв'язаної діяльності, коли навчання відбувається у взаємодії вчителя та учнів з метою спільного вирішення навчальних завдань, розвитку особистості учня.

Друга класифікація методів навчання, яка широко застосовується в старшій школі, це групування методів за ступенем пізнавальної активності учнів і взаємодії вчителя і учнів:

**пасивні** (лекція, розповідь, пояснення, інструктаж, робота з книгою тощо);

**активні** (діалог, евристична бесіда, самостійна робота, проблемне завдання, творче завдання, метод проєктів тощо);

**інтерактивні** (моделювання ситуацій, мозкова атака, дискусія, брифінг, імітаційні ігри, тренінги, рольові і ділові ігри, ігрове проектування вирішення виробничих проблем тощо).

Запропонована класифікація методів навчання поєднує традиційні та інноваційні методи, так як тільки їх взаємодія дає можливість вирішувати складні завдання, які поставлені перед освітою. Кожний метод навчання має свої сильні і слабкі сторони, які необхідно враховувати при виборі і поєднанні в процесі вирішення поставлених завдань. Наприклад, метод лекції, метод розповіді називають традиційними, пасивними методами. Проте, саме з допомогою цих методів найефективніше подаються системно великі блоки навчального матеріалу, даються зразки розв'язання проблем. Поєднуючи ці методи з активними і інтерактивними такими як бесіда, дидактичні ігри, самостійні завдання, дослідні і лабораторні роботи, творчі вправи тощо, вчитель досягає вищого рівня активності учнів, зацікавленості, рівня засвоєності навчального матеріалу, підвищення мотивації навчання.

На сучасному етапі розвитку школи у процесі навчання допускається варіативність висловлювань різних точок зору на проблему. Вирішуючи ту чи іншу навчальну задачу, створивши відповідну проблемну ситуацію, вчитель і учні можуть висловлювати точки зору вчених, політиків, свої, при умові їх доказовості і обґрунтованості. Тим самим вони формують свободу думки, слова, переконань природним шляхом, без авторитарного нав'язування однієї єдиної правильної позиції.

Учні старших класів мають навчитися працювати в знайомій і незнайомій ситуаціях, як за заданою схемою так і повністю самостійно. Досить важливим є вироблення в учнів навичок колективної діяльності засобами спілкування, формування умінь організації спільної роботи і корекції її виконання і виховання творчої інтелектуальної активної особистості.

Отже, вибір і поєднання методів навчання вчителем залежить від багатьох факторів, основними з них є такі: профіль навчання; цілі і завдання навчального предмета; зміст навчального матеріалу; рівень навчальних можливостей учнів, рівень їх підготовки, особливості класного колективу; врахування умов і часу навчання, забезпечення матеріально-технічної бази; врахування можливостей самого вчителя, його ерудиція, компетентність, характер.

Профільна школа з її адресною спрямованістю на потреби і запити старшокласників, необхідністю вироблення й узгодження суспільних і особистісних цінностей потребує застосування інноваційних технологій, основу яких складають методи навчання.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К. : Голов. Ред. УРЕ АН Української РСР, 1973. – 600 с.
2. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. – Видання 2-е, переробл. і допов. – К. : Рад. школа, 1981. – 206 с.
3. Бабанський Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М. : Просвещение, 1985. – 208 с.
4. Бондар С. П. Методи навчання: традиції та інновації // Біологія і хімія в школі. – 2000. – № 5. – С. 13–16.
5. Бондар С. П. Цілісний підхід до методів навчання як основа моделювання навчальної діяльності учнів / Гуманізація процесу навчання в школі : Навч. посібник / За ред. С. П. Бондар. – 2-ге вид. доповн. – К. : Стило, 2001. – С. 12–96.
6. Бондар В. І. Дидактика. – К. : Либідь. – 2005. – С. 78–96.
7. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. – М. : Педагогика, 1981. – 186 с.
8. Паламарчук В. Ф. Школа учит мыслить. – М. : Просвещение, 1979. – 144 с.

Матеріал надійшов до редакції 13.05. 2010 р.

#### ***Бондар С. П. Модернизация методов обучения в профильной школе.***

*В статье рассматриваются проблемы модернизации методов обучения старшеклассников в соответствии с задачами профильной школы. Детально проанализированы основные функции методов обучения (побудительная, мотивационная, образовательная (учебная, поисково-развивающая, исследовательско-развивающая, коммуникативная). Представлена классификация и характеристика проблемно-развивающих методов.*

#### ***Bondar S. P. Modernization of the Teaching Methods in Special School.***

*The article deals with the problems of modernization of the teaching methods of high-schoolers according with the tasks of special school. It gives a detail analysis of main functions of the teaching methods, classification and characteristics of problem-solving methods. The classification and description of problem-developmental techniques is presented.*